

вительства в Києві з 28 вересня по 16 жовтня 1918 г. // *Крымский архив*. — 1996. — № 2. — С. 69-74.

6. Мальгин А. Ненужная борьба между двумя частями России... // Там само. — С. 66.

7. Мироненко О. Крим і кримське питання після лютневої (1917 р.) революції // *Історико-політичні уроки української державності*. — К.: Донецьк, 1998. — С. 181-185.

8. Павло Скоропадський: Спогади. — К.; Філадельфія, 1995.

9. Свод Законов Российской империи: В 16 т.

10. Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського // *Гетьман Павло Скоропадський і Українська держава 1918 р.* — С. 14-17.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

*П. М. Тригуб, доктор історичних наук, професор,
Н. Ю. Довгань, кандидат педагогічних наук
(Миколаївська філія Національного університету
“Кієво-Могилянська Академія”)*

МІСЬКІ ДУМИ І ЗЕМСТВА В СИСТЕМІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1920 рр.

У 1917-1920 рр. йшла боротьба за становлення української національної державності, в якій помітну роль відігравали органи місцевого самоврядування — міські думи та земства. Їх досвід, нагромаджений протягом багатьох десятиліть, використовували не тільки прибічники самостійної України, але і їх противники — від кадетів та денікінців до більшовиків.

До Лютневої революції 1917 року міські думи і земства мали станovo-представницький характер. Після повалення царизму активізувався процес створення та реорганізації місцевих органів влади. На Півдні, як і у всій Україні, виникали комітети громадських організацій, які склалися головним чином з членів міських дум, а також з представників інших об'єднань. На селі замість ліквідованих волосних управ створювалися волосні та сільські виконавчі комітети. Голови губернських та повітових земських управ призначалися губернськими та повітовими комісарами Тимчасового уряду.

Розпочалася демократизація органів земського і міського самоврядування. Були утворені волосні земства — зібрання й управи та районні думи в містах з кількістю населення понад 150 тис. осіб, проведені демократичні вибори у міські думи та земські установи, що дозволило розширити їх склад. Провідну роль в них відігравали представники буржуазії, проте і трудящі верстви населення здобули багато місць, а волосні земські зібрання майже цілком склалися з трудового селянства і сільської інтелігенції, що робило їх виразниками волі більшості мешканців села. Паралельно із зміцненням органів міського та земського самоврядування йшов процес формування Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які в багатьох випадках самочинним шляхом виконували деякі функції органів державної влади на місцях, іноді досить успішно. В цьому плані багато фактів можна навести з досвіду діяльності Одеської, Миколаївської, Катеринославської та інших Рад Півдня України. Зокрема, в них діяли комісії: *продовольча*, яка займалася питаннями поліпшення постачання населенню продовольства; *робітничча*, в обов'язки якої входив захист інтересів робітників у боротьбі проти підприємців; *міліцейська*, що стояла на чолі міліції, та ін. Ради втручалися в усі сфери життя, в них населення набувало навичок державної роботи. Можна погодитися з твердженням авторів підручника з історії держави та права України, що для Рад дожовтневого періоду “були притаманні почуття відповідальності, народна розсудливість, діловитість, на перших порах недосвідченість, і як данина епосі, революційний ентузіазм, романтизм та ілюзії” [8, с. 17].

З утворенням Центральної Ради та проголошенням автономії України посилилась увага до органів місцевого самоврядування. У I Універсалі говорилося зокрема, що “кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дуже організацію та усвідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію” [4, ч. I, с. 222-223]. В III Універсалі також ішлося про цю проблему: “Генеральному Секретаріату внутрішніх справ приписуємо: вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях” [4, ч. II, с. 78].

Стали виникати губернські, повітові, міські українські ради й народні управи, які діяли в основному на Полтавщині, Чернігівщині, Слобожанщині, Київщині, Волині. Щодо Півдня, то

вони в той час зустрічалися зрідка і не грали суттєвої ролі через надзвичайну вузькість соціальної бази.

Діяльність органів місцевого самоврядування охоплювала широке коло питань. Розглянемо її на прикладі Миколаївської міської Думи під головуванням В. П. Костенка (вересень 1917-березень 1918 рр.). Однією з болючих проблем у місті була житлова. Для усунення постійних конфліктів наймачів з домовласниками створювалися специфічні установи — примирливі камери, які відображали інтереси населення і вирішували питання на його користь (встановлення граничних розмірів оплати, дотримання норм санітарії та гігієни житла та ін.).

Для подолання безробіття, яке збільшилося внаслідок повернення з фронту солдатів, Дума приступила до організації громадських робіт, безкоштовних та дешевих їдалень, для чого міська буржуазія мусила внести до скарбниці 5000000 руб. [ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1814, арк. 8]. Постійне зростання злочинності у місті викликало необхідність запровадити нічну охорону, для утримання якої було встановлено спеціальний податок. Оплата проїзду в трамваї була диференційованою: мешканці, користуючись міським транспортом у ранкові години, сплачували половину вартості квитка (10 коп.), а солдати й учні — 5 коп. Безкоштовного проїзду не було. Дума прийняла рішення і про надання пільг та грошової допомоги сім'ям військових, виділяла кошти для виплати заробітної плати робітникам окремих підприємств.

Під керівництвом міського голови В. П. Костенка був розроблений проект переходу до безкоштовного початкового навчання, призначалася допомога дітям з бідних сімей. Однак все це робилося за рахунок введення шкільного податку з населення. Лікарня придбала новий інвентар, ліки, посуд, білизну. Всю землю (приватну, громадську, державну) було передано у розпорядження та управління міської общини без викупу і винагороди. У межах її території всі громадяни користувалися рівним і загальним правом на землю, зокрема вулицями, бульварами, дорогами, береговою лінією — безкоштовно та безперешкодно, в інших випадках: для населення — за помірну і доступну ціну, для технічної експлуатації і будівництва промислових підприємств — за нормами, визначеними земельним відділом. У межах миколаївської общини заборонялися купівля і продаж землі, строк оренди встановлювався від одного до дев'яти років, після закінчення її будівлі, споруджені на цій землі, мали бути знесені за рахунок орендатора або передані міській общині за окремою угодою.

З метою запобігання банківської кризи Дума обмежила вида-

чу вкладникам грошей 250 руб на тиждень. За допомогою районних інспекцій та міліції встановлювався контроль за діяльністю приватних підприємств та крамниць з реалізації продуктів масового споживання, щоб не допустити спекуляції [ДАМО, ф. 222, оп. 3, спр. 3, арк. 145]. З одеськими властями було досягнуто угоди про розповсюдження в Миколаєві місцевих грошових знаків (бонів) на суму 5 млн. руб.

Дума не залишалася осторонь і від важливих політичних подій того часу. 31 серпня 1917 р., після поразки корніловського заклоту, вона урочисто склала присягу у вірності “революції, демократичній республіці й Тимчасовому урядові”, пообіцявши надавати йому всебічну підтримку.

Після жовтневого перевороту настали складні умови для діяльності міських дум і земств. Місцеві більшовицькі та радянські організації почали здійснювати вказівку В.І. Леніна про те, що “необхідно зруйнувати дощенту старий буржуазний лад і на його уламках почати будувати цілком нове соціалістичне суспільство” [9, с. 411]. До “старого буржуазного ладу” були віднесені й органи місцевого самоврядування, які вважалися центрами опору й саботажу, осиними гніздами контрреволюції. Дійсно, більшість земських установ та міських дум і управ, зокрема на Півдні, не сприйняли жовтневого збройного повстання і не визнали влади Ради Народних Комісарів на чолі з В.І. Леніним. Службовці цих установ у ці дні одноставно виносили резолюції із засудженням виступу більшовиків, повністю підтримуючи Центральну Раду. Так, Миколаївська міська дума 27 жовтня 1917 р. у постанові, запропонованій меншовиками та есерами, визнаючи, що коаліційний Тимчасовий уряд зазнав краху, вимагала створення “нового однорідного уряду революційної демократії, уряду врятування країни і революції” [ДАМО, ф. 222, оп. 3, спр. 3, арк. 105-106]. Ї представники увійшли до “Революційного штабу”, 15 листопада Дума на пропозицію В. П. Костенка схвалила III Універсал Центральної Ради і заявила про готовність співробітничати з нею [ДАМО, ф. 222, оп. 3, спр. 3, арк. 138-139].

Дума, намагаючись зберегти свій вплив після встановлення радянської влади у Миколаєві, готова була піти на визнання Рад, співробітничати з ними за умови надання гарантій збереження всієї повноти її функцій без контролю і підпорядкування думської діяльності комісарам, призначених Радою [ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1825, арк. 58-59]. Така принципова позиція Миколаївської Думи дозволила їй виконувати свої безпосередні функції, більшовицьке керівництво не наважилось її скасувати. У цей час вона висловила протест проти розгону більшовиками

Петроградської та Московської міських дум, беззастережно підтримала Всеросійські Установчі збори, засудила Берестейську угоду Центральної Ради від 27 січня та Брестський мир, укладений Радянською Росією з країнами Четверного союзу 3 березня 1918 року.

Одеська міська Дума 20 січня 1918 р. прийняла рішення про невизнання радянської влади, встановленої у місті [ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 84, арк. 84-85]. У відповідь на це об'єднана президія Одеських Рад ухвалила розпустити міську Думу, доручивши так званому "Одеському Раднаркому" видати декрети про її ліквідацію. Але керівники Ради розуміли, що без Думи неможливо керувати складним міським господарством. Необхідно було використати знання і досвід її спеціалістів. Тому всім службовцям пропонувалося залишатися на своїх робочих місцях, однак попереджалося, що в разі саботажу вони будуть віддані до суду революційного трибуналу. Відділи Думи переходили у відання відповідних відділів "Раднаркому". Для керівництва господарськими установами міста створювалася рада міського господарства [ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 84, арк. 93]. 20 лютого пленум Рад схвалив це рішення [3, с. 496]. 22 лютого була ліквідована міська Дума в Овідіополі [7].

Процес ліквідації більшовиками органів місцевого самоврядування охопив територію Катеринославської і Таврійської губерній. Тривалий конфлікт виник між Катеринославською міською Думою та Радою робітничих депутатів. 17 січня 1918 року Дума обговорювала питання про взаємовідносини між нею та Радою. Вона відмовилась визнати Раду як орган влади і передати ряд відділів у її відання [6]. Крім того, органи місцевого самоврядування Катеринославської губернії через відсутність коштів змушені були закривати школи, лікарні, відділення зв'язку та ін. Губвиконком Рад Катеринославщини вдався до жорстких заходів. 25 лютого 1918 р. він попередив усі думи і земства, що припинення функціонування зазначених установ буде вважатися саботажем, а осіб, винних у цьому, належало віддавати суду революційного трибуналу [10, с. 307-308].

Катеринославська Дума разом із земською управою 26 лютого прийняла резолюцію, яка свідчила про негативне ставлення до зовнішньополітичної діяльності Раднаркому Російської Федерації в зв'язку з підготовкою до підписання Брестського мирного договору, а 28 лютого випустила відозву до населення із засудженням радянської влади та вимогою негайного скликання Установчих зборів, які відображали б інтереси всіх верств населення. У відповідь на це президія Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів і губвиконком Рад 6 березня

1918 року ухвалили ліквідувати губернську земську управу [3, с. 466]. У лютому 1918 року були розпущені Сімферопольська міська Дума і Таврійська губернська земська управа [2, с. 217-218].

Під час ліквідації установ міського і земського самоврядування Ради наштотувалися на відкритий опір службовців дум і земств. Вони відмовлялися виконувати постанови про припинення функціонування цих органів, продовжували збиратися на засідання, підтримували діяльність господарських, культурно-освітніх, лікарських, фінансових установ.

Деякі міські Думи і земства, зокрема волосні, та сільські комітети визнали владу Рад і ухвалили працювати з ними в контакті. Цьому сприяли блок більшовиків та лівих есерів, а також нерішуча і непоследовна позиція Центральної Ради у соціальній політиці, зокрема аграрній, що відштовхнуло від неї сільську бідноту, значну частину середняків.

Формувалися і нові органи місцевої влади на селі, якими ставали ревкоми та сільські Ради, до них іноді в повному складі входили гласні волосних земств та члени сільських управ (комітетів). Така ситуація на Півдні України простежувалася по всюди. Зокрема, 16 грудня 1917 р. на волосних зборах села Грушівка Одеського повіту Херсонської губернії вирішили організувати революційний комітет з представників громадських організацій: місцевої Ради селянських депутатів, спілки інвалідів, волосної земської управи і земельного комітету з метою захисту інтересів усього населення [ЦДАВОУ, ф. 3003, оп. 1, спр. 1, арк. 31]. У січні-березні 1918 р. нерідкими були випадки створення Рад за ініціативою органів земського самоврядування. Часто волосні земства та сільські виконавчі комітети просто оголошували себе Радами.

Слід відзначити, що питання про існування органів місцевого самоврядування стояло на черзі дня багатьох місцевих з'їздів Рад і викликало на них гарячу дискусію. Представники демократичних партій (соціал-демократів, есерів та ін.) стояли за збереження міських дум і земств, цілком справедливо посилаючись на те, що без них відбудеться розлад міського господарства, фінансів, освіти, охорони здоров'я, і пропонували встановити за ними контроль з боку Рад. Таке рішення прийняли, зокрема, Одеський повітовий з'їзд Рад (8-11 січня 1918 р.) [ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 78, арк. 64], Катеринославський губернський (січень 1918 р.) [10, с. 296], Мелітопольський (21-23 січня 1918 р.) та Бердянський (14-16 лютого 1918 р.) повітові з'їзди Рад Таврійської губернії [5, с. 51, 58]. Однак такі помірковані резолюції приймалися далеко не скрізь. Більшість

з'їздів під впливом більшовиків приймали рішення про негайну ліквідацію органів місцевого самоврядування. Найбільш яскравими в цьому відношенні є постанови Херсонського губернського та повітового з'їздів Рад у лютому 1918 р. "Повітові, волосні земства і самоврядування, як такі, що не відповідають вимогам революційного народу і мають у своєму складі представників паразитичних класів — ворогів трудящого селянства і робітників, скасовуються в міру організації радянської влади негайно. Апарати ж зберігаються як секції Ради", — говорилось в рішенні губернського з'їзду [1, с. 232]. Подібне рішення прийняв Херсонський повітовий з'їзд Рад [1, с. 296].

Після окупації України німецько-австрійськими військами і встановлення влади гетьмана Скоропадського та Директорії, захоплення Півдня силами Антанти органи місцевого самоврядування повсюдно відновили свою діяльність у повному обсязі, хоча й знаходилися під жорстким наглядом окупаційної військової адміністрації або представників центральної української влади. Незважаючи на це, вони проводили плідну і багатогранну роботу. З відновленням радянської влади в кінці 1918 — в першій половині 1919 рр. особлива увага зверталася на ліквідацію дум і земств, бо їх існування суперечило проголошеному принципу єдиновладдя Рад. Вони однозначно були віднесені до "старого буржуазного апарату". Даремними були виступи на їх захист представників соціал-демократів, есерів, українських та єврейських націоналістів. Більшовицька партія вимагала їх негайної ліквідації і передачі всієї повноти влади на місцях Радам чи ревкомам. Так, 28 березня 1919 р. Херсонський губвиконком вирішив розпустити міську Думу і управу, а майно і справи передати відділам виконавчого комітету. 3 квітня було ліквідоване і повітове земство [11, с. 382]. Аналогічну постанову про розпуск міської та земської управ у той же час прийняв відділ управління Єлисаветградського виконкому [12, с. 582-586].

Прихід денікінців та петлюрівців до влади влітку 1919 р. привів до нового відновлення діяльності міських дум і земств, але в 1920 р. вони були остаточно ліквідовані більшовицьким режимом, зокрема в Одеській та Херсонській губерніях — в березні-квітні, у Північній Таврії та Криму — в жовтні-листопаді.

Все вище зазначене дозволяє зробити такі висновки: 1) органи місцевого самоврядування — міські думи, земства, управи, які діяли у роки національно-визвольних змагань, були найбільш представницькими і спиралісь на підтримку всіх верств населення. Вони мали у своєму підпорядкуванні високоосвічених фахівців, досвідчених службовців, що давало можливість в часи розрухи, війни і політичної нестабільності, зміни

Умовні скорочення

ДАМО – Державний архів Николаївської області.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських організацій України.

Є. Г. Цокур

(Запорізький юридичний інститут МВС України)

РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАПОРІЖЖІ

(за матеріалами архіву обласного суду)

У нашій області реабілітація проходила за загальнодержавним сценарієм. Тут також у відповідні періоди діяли обласна та партійна комісії, проводився перегляд справ різних категорій засуджених. Проте місцеві архіви зберігають досить обмежену кількість матеріалів що стосуються процесу реабілітації. Але, навіть, ці матеріали не завжди доступні для дослідників. З певною оригінальною інформацією вдалося ознайомитися лише у Державному архівові Запорізької області та у архіві обласного суду. Перший містить, головним чином, інформацію про партійну реабілітацію на території області, а другий – про судову. Фактично реабілітаційні процеси тут почалися лише наприкінці 1955 року з перегляду Президією обласного суду справ засуджених “трійками”, особливими нарадами при НКВС СРСР, у період масових репресій 1937-початку 1940-х років. На першому етапові, з 29 жовтня по 29 грудня 1955 року, було розглянуто лише 9-ть справ за якими реабілітовано 5 осіб. Після XX-го з'їзду КПРС процес реабілітації в області, як і взагалі у державі, значно пожвавився. Протягом 1957 року було реабілітовано 545 осіб, а у 1958 році – 611 осіб. Процес реабілітації набуває дійсно масового характеру. Тепер протягом одного засідання президія обласного суду переглядає не поодинокі справи, а сотні особистих справ репресованих. Наприклад 26 листопада 1957 року президією обласного суду було проведено реабілітацію 112 чоловік, 14 липня 1958 року – 94 осіб, і це не поодинокі випадки. Звичайно, за таких умов неможливо було проводити ретельний перегляд справи кожного засудженого окремо, тому реабілітація проводилася колективно. Відмову реабілі-